

TASTBAAR
VERLEDEN

Adrian Goldsworthy

DE MUUR VAN HADRIANUS

DE ROMEINSE LIMES
IN GROOT-BRITTANNIË

DE MUUR VAN HADRIANUS

Eerder verschenen van Adrian Goldsworthy:

Caesar (2009)

Carthago (2010)

De val van Rome (2011)

Marcus Antonius en Cleopatra (2012)

Romeinse legioenen (2017)

Pax Romana. Oorlog en vrede in de Romeinse tijd (2017)

Adrian Goldsworthy

DE MUUR VAN HADRIANUS

DE ROMEINSE LIMES
IN GROOT-BRITTANNIË

Uitgeverij Omniboek

Alle foto's © Adrian Goldsworthy, behalve akg-images/Peter Connolly K8, K10 boven, K11; Balloon Photography 36, K1 onder; Collections/Robert Estall K1 boven; Heritage-Images/CM Dixon/ akg-images K2 boven; Jeff Edwards 117, 137; Jeff Edwards (kaart)/ Isambard Thomas (reliëf) 6-7, 35; Roger Wilson K9 boven; Tullie House Museum K2 onder; Wikimedia Commons © Carole Raddato K3. Nummers met K ervoor verwijzen naar het kleurenkatern.

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018, Uitgeverij Omniboek

Vertaling Roelof Posthuma
Omslagontwerp Peter Slager, Garage bno
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
ISBN 9789401912440
ISBN e-book 9789401912457
NUR 683

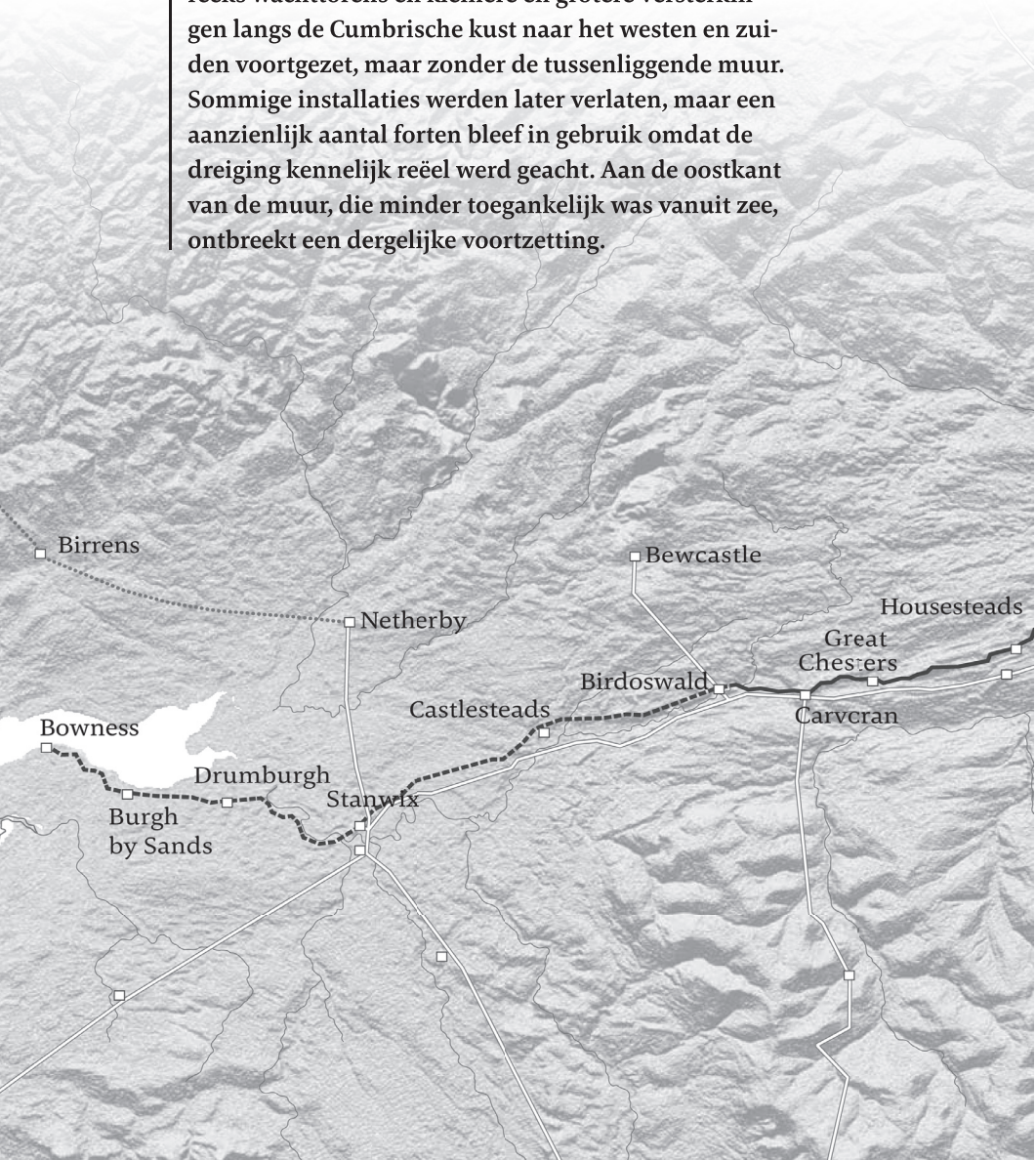
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding	9
1. Britannia: buitenpost van het rijk	21
2. Hadrianus: de man, de keizer en het grote plan	37
3. Bouw en bemanning van de muur: legioenen en <i>auxilia</i>	49
4. Nieuwe plannen: van Antoninus Pius tot Septimius Severus	61
5. Anatomie van de Muur van Hadrianus	77
6. Forten en nederzettingen: soldaten en burgers	89
7. Leven op en rond de muur	103
8. Hoe de muur functioneerde: interpretatie van het bewijsmateriaal	127
9. Veranderende tijden en het einde van het rijk	139
10. Bezoek aan de Muur van Hadrianus	161
Leessuggesties	165
Chronologie	169
Appendix	175
Dankwoord	179
Noten	181
Register	185

Kaart van de Muur van Hadrianus en de ondersteunende bases ten noorden en zuiden ervan. De muur doorkruiste het smalste deel van het land, maar liep aan de westkant nog iets door langs de zuidelijke oevers van de Solway Firth. Deze smalle, aan getijden onderhevige strook water werd kennelijk geen afdoende barrière geacht. De verdediging werd met een reeks wachttorens en kleinere en grotere versterkingen langs de Cumbrische kust naar het westen en zuiden voortgezet, maar zonder de tussenliggende muur. Sommige installaties werden later verlaten, maar een aanzienlijk aantal forten bleef in gebruik omdat de dreiging kennelijk reëel werd geacht. Aan de oostkant van de muur, die minder toegankelijk was vanuit zee, ontbreekt een dergelijke voortzetting.

0 5 10km

— Muur van Hadrianus

— Romeinse weg

□ Romeins fort

INLEIDING

‘Net wanneer je denkt dat je aan het einde van de wereld bent, zie je rook van oost naar west, zo ver als je kunt kijken, en dan, daaronder, ook zo ver als je kijken kunt, huizen en tempels, winkels en theaters, barakken en graanschuren, die als dobbelsteentjes achter – altijd achter – een lange, lage, rijzende en dalende, soms verdwijnende en dan weer opduikende rij torens ligt. En dat is de Muur!’

‘Ah!’ zeiden de kinderen met een zucht.

‘Zeg dat wel,’ zei Parnesius. ‘Oude mannen die de Adelaars al sinds hun kindertijd volgen, zeggen dat niets in het Rijk mooier is dan de eerste blik op de Muur!’¹

Ik denk dat ik de muur voor het eerst ‘zag’ toen mijn vader deze woorden voor het slapengaan aan mijn broer en mij voorlas. Tegenwoordig is Kipling niet meer erg in de mode, dus ik vraag me af hoeveel kinderen *Puck of Pook’s Hill* nog

te horen krijgen, maar ik vond die verhalen over de Engelse geschiedenis heerlijk, vooral de drie hoofdstukken waarin Parnesius, centurio van het Dertigste Legioen, zijn verhaal vertelt. De Romeinen hebben altijd een moeilijk te verklaren aantrekkingskracht op me uitgeoefend, die er in elk geval deels mee te maken heeft dat zij naar het gebied zijn gekomen waar ik woon en leef, wat hen op een of andere manier echter maakt en deel van 'mijn' geschiedenis.

Parnesius was bovendien een sympathieke held, evenzeer een voortreffelijke Britse officier van het laatnegentiende-eeuwse koloniale leger in India als een Romeinse officier, en zijn verhaal was vol van oorlogen en strijd, wat altijd sterk op de fantasie van jonge jongens werkt. Voor wie het verhaal nu terugleest, zijn sommige dingen bijzonder vreemd, zoals het optreden van de 'gevlugelde helmen', Vikingen die een paar eeuwen te vroeg verschijnen en de door hen onderworpen Picten laten optrekken om te proberen de Muur van Hadrianus toren voor toren te veroveren. Maar zoals vaker bij Kipling, zijn er momenten waarop je nog steeds voelt dat hij de essentie van een tijdperk of plaats wist te treffen, en deze passage is er daar één van. Zijn muur is weliswaar een beetje hoger dan de echte, en tot nu toe is er geen spoor van een Romeins theater gevonden, terwijl we inmiddels ook weten dat de burgerlijke nederzettingen buiten de forten in de late vierde eeuw, de tijd waarin het verhaal speelt, enorm waren gekrompen of zelfs volledig verdwenen. Ook de meeste wachttorens waren gesloopt. Maar toch bevat het beeld van een bedrijvige, rauwe gemeenschap van uit het hele rijk afkomstige

soldaten en burgers die nu aan de verre noordelijke grens woonden en leefden, voor een groot deel van de geschiedenis van de muur waarschijnlijk veel waars.

In de jaren nadat ik het verhaal van Parnesius had gehoord, heb ik als klein jongetje meer over de muur gelezen, te beginnen met het deeltje *Julius Caesar and Roman Britain* uit de Ladybird-reeks, waarin ik het opschrift boven de kaartjes voor en achter in het boekje van de H ontdeed, om het monument te herdopen in 'Adrian's Wall'. Op dat moment leek dat hilarisch. Later verdiepte ik me in steeds serieuzere en meer wetenschappelijke werken. Mijn eerste bezoek aan de muur volgde toen ik mijn ouders wist over te halen om na een vakantie met het gezin in Noord-Schotland van de snelste route terug naar huis af te wijken. Nu, tientallen jaren later, lees en leer ik nog steeds over de muur die ik inmiddels op allerlei plekken talloze malen bezocht. Maar toch heb ik die eerste aanblik die Parnesius voor de kinderen in het verhaal beschreef, nog altijd in mijn achterhoofd. De muur is bijzonder, niet alleen voor degenen onder ons die in het oude Rome en het Romeinse leger geïnteresseerd zijn, maar in bredere zin.

De Muur van Hadrianus liep over 118 kilometer van kust tot kust door Noord-Britannië. Dat is indrukwekkend, maar de afmetingen vallen in het niet naast het complex van fortificaties dat we nu kennen als de Chinese Muur, die ook veel langer in gebruik was dan de 'slechts' drie eeuwen van Hadrianus' bouwwerk. De muur lag aan de rand van Romeins Brittanna, dat zelf weer aan de rand van het Romeinse Rijk lag, waarvan de duizenden kilometers lange

grenzen door gebergten en woestijnen en langs grote rivieren liepen. De Muur van Hadrianus was een klein onderdeel van het controle- en verdedigingssysteem van de rijksgrens en zal de keizers die het reusachtige rijk bestuurden, maar zelden bewust hebben beziggehouden.

Dat alles is allemaal waar, maar toch is de muur speciaal omdat die anders is dan elke andere Romeinse grens. Nergens anders vinden we zulke uitgebreide en grootschalige verdedigingswerken, nergens anders is er zo veel archeologie te zien in een zo klein gebied. In zeker opzicht is de muur in onze voorstelling van de Romeinse wereld ongetwijfeld prominenter aanwezig dan voor de Romeinen zelf, net zoals het provinciale en tamelijk vulgaire Pompeï en het meer verfijnde Herculaneum onze ideeën over het stadsleven en de kunst sterk hebben beïnvloed omdat zij door de catastrofe zo opmerkelijk goed geconserveerd werden. Omdat zo veel van de oude wereld is verdwenen, krijgen de sites die er nog zijn vaak een veel groter belang toegeschreven dan ze ooit bezaten toen ze nog levende gemeenschappen waren. In 1987 werd de Muur van Hadrianus op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO geplaatst (in 2005 opgenomen in het bredere werelderfgoed Grenzen van het Romeinse Rijk), waarmee het belang van het monument werd erkend. Hoewel meer dan 90 procent van de muur tegenwoordig niet meer in het landschap is te zien, is het toch het grootste van de vele monumenten die het Romeinse Rijk heeft nagelaten, en een van de beroemdste.

Het is ook een van de meest bezochte overblijfselen. Mensen wandelen over het langeafstandspad langs de

muur (Hadrian's Wall Path) of komen de blootgelegde restanten van forten en de muur zelf bezichtigen. Het monument mist de intieme details en het dramatische verhaal van Pompeï en Herculaneum en kan vanzelfsprekend niet tippen aan alle geschiedenis en het belang van Rome zelf. Ook beschikt de muur niet over het spektakel van theaters, amfitheaters, tempels of aquaducten die overal in het oude Romeinse Rijk te vinden zijn, maar niettemin trekt hij tienduizenden bezoekers per jaar. De meeste bezoekers gaan naar het middelste gedeelte, waar meer van de muur is blootgelegd en waar die door een spectaculair landschap van rotskammen en richels kronkelt. Je ziet maar zelden een foto van een ander deel van de muur, en mensen verbazen zich er meestal over wanneer ze horen dat hij grotendeels door een vriendelijker glooiend heuvellandschap liep en de laatste kilometers in het westen, dicht bij zee, de oever van de Solway Firth volgde. De muur maakte ook deel uit van een veel groter netwerk van militaire bases, steden en wegen ten noorden en zuiden ervan, waartoe ook de installaties langs de Cumbrische kust in het westen behoorden. In de bijna driehonderd jaar Romeinse bezetting woonden en leefden er generaties soldaten en burgers, provincialen en lokale inwoners, op en rond de muur en in de uitgestrekte militaire zone die eromheen ontstond.

Voor de meeste mensen is het doel van welke muur dan ook tamelijk duidelijk, zeker als die de omvang heeft van de Muur van Hadrianus: het is een grens die de ene van de andere kant scheidt, en bij velen heerst nog altijd het idee dat deze specifieke muur gebouwd werd 'om de Scoten

buiten te houden', of de Picten, voor degenen die iets meer van de geschiedenis weten. De Muur van Hadrianus kan gezien worden als de grens van het rijk, waar de beschaving stopte en de barbarij begon – hoewel veel mensen, vanwege de huidige in zwang zijnde vijandigheid tegenover wereldrijken, eerder geneigd zullen zijn om te sympathiseren met de zogenaamde barbaren.

Archeologen weten dat de waarheid anders en aanzienlijk gecompliceerder is, maar zullen ook direct toegeven dat er nog veel is wat we niet begrijpen van de muur, zijn doel en de manier waarop hij functioneerde. Slechts een fractie van de literatuur uit de oude wereld is tot in onze tijd bewaard gebleven, en in deze teksten wordt de Muur van Hadrianus maar een paar keer genoemd. In de enige uitspraak over het doel van het bouwwerk wordt gezegd dat Hadrianus de muur bouwde 'om de barbaren van de Romeinen te scheiden'. Het commentaar is kort en werd zo'n tweehonderd jaar later opgetekend door een auteur die bekendstaat om zijn inaccuratesse en verzinsels, en het is dan ook een bewijs voor het schrijnende gebrek aan bronnen dat we überhaupt op deze tekst moeten teruggrijpen. Zelfs het bewijs dat de muur inderdaad de naam droeg van de keizer die opdracht gaf voor de bouw, zij het onder zijn familienaam Aelius in plaats van Hadrianus, stamt nog maar uit recente jaren. De *Vallum Aelium*, Muur van Aelius, behield die naam niet veel langer dan een generatie en werd daarna eenvoudig de *vallum* genoemd.²

De Muur van Hadrianus kan alleen begrepen worden door onderzoek van de fysieke overblijfselen, ondersteund

door inscripties, vondsten uit de opgravingen langs de muur en vergelijking met wat we op grond van andere vindplaatsen en bronnen over het Romeinse leger en de Romeinse wereld weten. Maar de muur was anders dan elke andere grens, wat directe vergelijkingen moeilijk maakt, terwijl de discussie over het doel van het bouwwerk de kern raakt van bredere debatten over het functioneren van het Romeinse Rijk in het algemeen. Opgravingen hebben veel informatie opgeleverd, hoewel oudere verslagen vaak ergerlijk vaag zijn in de vastlegging, vanwege de minder verfijnde werkmethoden. Maar archeologie is duur, de fondsen zijn tegenwoordig beperkt en opgravingen bij de muur zijn minder populair dan ze verdienen. Waar het werk echter wel wordt voortgezet, blijven er verrassingen opduiken die ons begrip van het bouwwerk fundamenteel veranderen.

Hoe frustrerend incompleet het bewijsmateriaal al is, we hebben met een nog groter probleem te maken omdat het vrijwel alleen betrekking heeft op de Romeinse kant van de werkelijkheid. We weten maar bitter weinig van de volkeren uit de ijzertijd die ten noorden van de muur leefden. De Romeinse bronnen geven ons namen van stammen en van sommige plaatsen, maar we kunnen er nooit zeker van zijn of die de realiteit weergeven, aangezien buitenstaanders andere culturen vaak niet goed begrijpen. Er zijn veel meer nederzettingen teruggevonden dan er bekend waren, wat erop wijst dat althans sommige delen van wat later Schotland zou worden, relatief dichtbevolkt waren. Kenmerken in het landschap wijzen erop dat sommige regio's

op uitgebreide schaal in cultuur werden gebracht gedurende de Romeinse periode. Vindplaatsen uit de ijzertijd zijn moeilijk zo precies te dateren dat we in staat zouden zijn de bevolkingsontwikkeling ten noorden van de muur direct in verband te brengen met het doel en het praktische functioneren van de Romeinse grens.

We weten gewoon niet genoeg van het politieke en militaire reilen en zeilen van de stammen om te kunnen aangeven wat voor bedreiging zij mogelijk voor de Romeinen vormden, of in hoeverre de Romeinen omgekeerd een bedreiging voor hen waren. In de tweede, derde en vierde eeuw n.Chr. was er sprake van grootschalige strijd tussen de Romeinen en de stammen, maar zoals we zullen zien is daar heel weinig over bekend. Plundertochten lijken vrij algemeen en misschien universeel te zijn geweest in het Europa van de ijzertijd, dus zouden we mogen verwachten deze kleinschalige militaire activiteiten ook in Noord-Brittannië te vinden, maar we moeten heel voorzichtig zijn om wat we over de 'Keltische' samenleving elders weten (ook weer grotendeels door de ogen van Greco-Romeinse buitenstaanders) ook op de volkeren van het noorden van toepassing te verklaren. Taalkundige overeenkomsten hoeven niet noodzakelijk eenzelfde politieke en militaire cultuur te weerspiegelen, en uiteindelijk weten we het eenvoudig niet. En dus moeten we ons best doen om de geschiedenis van de Muur van Hadrianus te reconstrueren in het besef dat we in het gunstigste geval slechts glimpen van één kant van het verhaal kennen. We kunnen alleen gissen naar de aard van de militaire dreiging – of wat de Romeinen daar-

voor aanzagen – aan de hand van de maatregelen die zij namen om erop te reageren.

De Muur van Hadrianus levert weinig definitieve antwoorden, tal van theorieën en nog meer vragen op. In dit boek kunnen die niet allemaal in detail worden besproken, en het doel is dan ook vooral om een indruk te geven hoe historici de muur en zijn plaats in de bredere geschiedenis van Romeins Brittanna proberen te begrijpen. In plaats van alle verschillende opvattingen te bespreken, zal de tekst soms vooral de naar mijn mening waarschijnlijkste interpretatie weergeven, maar de werken die in de bibliografie worden genoemd, stellen de geïnteresseerde lezer in staat zich verder te verdiepen in de aanzienlijke literatuur over elk onderwerp.

Mijn uitgangspunt is dat de Muur van Hadrianus en alle daarbij behorende installaties bedoeld waren om het Romeinse leger in staat te stellen al zijn taken in Noord-Brittannië uit te voeren. De soldaten waren er niet om de muur te dienen, maar de muur was er om hen te dienen. Dat lijkt een open deur, maar het gevaar bestaat altijd dat de fysieke overblijfselen onze aandacht afleiden van de mensen wier activiteiten en levens minder tastbare herinneringen nalieten. De enorme afmetingen en het lange bestaan van de Muur van Hadrianus maken duidelijk dat het bouwwerk een praktische functie had, en dat het die, althans het grootste deel van de tijd, met succes vervulde. Zoveel kunnen we met zekerheid zeggen, maar in kaart brengen wat die functie was en hoe die zich in de loop van de tijd ontwikkelde, is zoiets als proberen een legpuzzel te

maken waarvan de meeste stukjes ontbreken, en zonder het plaatje op de doos als leidraad.

Een opmerking over lengtematen:

1 Romeinse mijl = 1,479 kilometer

1 Romeinse voet = 29,6 centimeter

Muurmijlen: in de twintigste eeuw hebben de onderzoekers van de Muur van Hadrianus afspraken gemaakt om de identificatie van bepaalde delen van het bouwwerk en de bijbehorende installaties te vereenvoudigen. Basis voor het systeem vormt de nummering van de mijlkastelen van 0 in Wallsend tot 80 in Bowness-on-Solway. De afstand tussen de mijlkastelen werd de muurmijl, te beginnen bij muurmijl 1 die vanaf Wallsend naar het westen loopt. Ook alle wachttorens ontleen hun nummering aan dit systeem.

1

BRITTANNIA: BUITENPOST VAN HET RIJK

Brittannië was een late toevoeging aan het Romeinse Rijk die plaatsvond in een tijd toen expansie zeldzaam was geworden. De daadwerkelijke verovering in 43 n.Chr. was echter niet het eerste militaire contact tussen het rijk en de Britten. Bijna een eeuw eerder, in 55 en nog eens in 54 v.Chr., landde Julius Caesar, toenmalig proconsul of gouverneur van Gallië, op de zuidoostkust van het eiland. Hij sloeg de felle weerstand van de plaatselijke stammen neer en accepteerde hun onderwerping, maar bleef niet overwinteren. Daarna is hij er nooit meer teruggekomen. Het nieuws over Caesars expeditie naar het mysterieuze, haast mythische eiland in de oceaan die de drie bij de Grieken en Romeinen bekende continenten omspoelde, werd in Rome met een soortgelijke euforie en openbare feestelijkheden begroet als de maanlanding van Apollo 11 in 1969. De senaat schortte de behandeling van staatszaken twintig officiële dankdagen lang op, wat een ongeken- de en veel

grootsere viering van een overwinning was dan ooit in veel belangrijkere oorlogen in het verleden was toegekend. Het praktische nut en de opbrengst van de inval waren minder indrukwekkend. De orator Cicero merkte op dat er geen zilver was, noch ‘buit, behalve slaven; maar ik betwijfel of we schrijvers of musici onder hen zullen vinden’.³

Caesar was een van die begaafde en ambitieuze legeraanvoerders die uit naam van de Romeinse Republiek grote gebieden veroverden. Rome was in de achtste eeuw v.Chr. gesticht en was aanvankelijk niet meer dan een kleine Latijnse stad te midden van vele andere. In de loop van de tijd groeide de stad, die al heel vroeg een uniek talent vertoonde om buitenstaanders in zich op te nemen. In de derde eeuw v.Chr. had Rome vrijwel heel het Italiaanse schiereiland onder controle, en honderdduizenden mensen die etnisch gesproken geen Latijnen waren, laat staan ‘Romeinen’, waren Romeins burger geworden. Voormalige vijanden werden bondgenoten, en ongeveer een generatie later vaak burgers die deelden in de verantwoordelijkheden en de opbrengsten van de expansie. De Romeinse Republiek werd in tijden van vrede en oorlog bestuurd door verkozen magistraten die afkomstig waren uit de rijkste burgerij, overwegend uit een kleine kring van aristocratische families. Voormalige magistraten vormden de grootste groep in de senaat, zo’n zeshonderd staatslieden die de magistraten en de volksvertegenwoordigingen die de macht hadden om wetten aan te nemen, met hun ervaring en adviezen terzijde moesten staan. Het systeem was erop gericht te voorkomen dat een persoon of groepering de

permanente alleenheerschappij zou veroveren, wat betekende dat veel provinciale gouverneurs naar hun provincies vertrokken om daar in korte tijd glorie te verwerven, voordat ze vervangen zouden worden. Er was geen sprake van constante agressie en veroveringen, maar in de loop van de tijd groeide het rijk van de Romeinse Republiek gestaag uit. In de tweede eeuw v.Chr. had zij heel het Middellandse Zeegebied onder controle, en al snel waren de legioenen tot ver buiten Italië actief. De veroveringen leverden een klein aantal aristocraten enorme rijkdom en glorie op, waardoor ze zich boven hun gelijken verhieven en de staat zwaar onder druk zetten.

Mannen als Caesar versnelden het tempo van de veroveringen enorm, maar zij waren ook de leiders die het republikeinse bestuursstelsel in een opeenvolging van burgeroorlogen vernietigden. De meesten stierven een gewelddadige dood en Caesar, die aan het begin van een senaatsvergadering werd doodgestoken, was daarop geen uitzondering. Al snel daarna laaide de burgeroorlog weer op, die pas eindigde toen Marcus Antonius in 30 v.Chr. zelfmoord pleegde en Caesars achterneef en erfgenaam als de laatste krijgsheer nog overeind stond. Caesar Augustus, zoals hij al snel zou worden genoemd, werd de eerste keizer van Rome, wiens macht uiteindelijk op zijn controle over het leger berustte. Hij positioneerde zichzelf als *princeps*, eerste burger en eerste dienaar van de staat, reden waarom historici het tijdperk van de Romeinse keizers het principaat noemen. Zoals gezegd ontleende Augustus zijn macht aan zijn controle over het leger, een permanente,

professionele strijdmacht van ongeveer 300.000 man, vrijwel gelijkelijk verdeeld over de legioenen waarin Romeinse burgers dienden en de *auxilia* of hulptroepen die uit inwoners van de provincies en manschappen van bondgenoten bestonden. Iedere soldaat zwoer trouw aan de princeps, en alle betalingen en promoties kwamen van de keizer.

Augustus wiste de herinnering aan zijn bloedige gang naar de top uit door de Romeinen en de inwoners van de provincies vrede binnen het rijk te schenken en buitenlandse vijanden zonder uitzondering te overwinnen. Omdat vrijwel iedereen na decennia van burgeroorlogen en bloedvergieten naar stabiliteit en welvaart verlangde, waren de Romeinen bereid om de heerschappij van één man als het beste van alle alternatieven te accepteren. Ondanks een paar ernstige ziekteaanvallen overleefde Augustus vrijwel al zijn tijdgenoten, en na verloop van tijd vergat iedereen de man die zich een weg naar de top had gevochten en werd hij alleen nog gezien als de vredestitelier en ‘vader des vaderlands’. Overwinningen op buitenlandse vijanden maakten Rome veilig, schonken rijkdom en waren gebeurtenissen die alle vaderlandslievende Romeinen konden vieren, en Augustus zorgde voor een constante stroom van zulke successen. Toen hij stierf was het Romeinse Rijk vrijwel compleet, in het westen grenzend aan de Atlantische Oceaan, in het oosten aan de Rijn, de Donau en de Eufraat, in het zuiden aan de Sahara en in het noorden aan de Kanaalkust. Kort voordat hij in 14 n.Chr. op bijna 77-jarige leeftijd overleed, adviseerde Augustus zijn opvolger om ‘het rijk binnen de huidige grenzen te houden’. Het is niet

duidelijk of hij de expansie daarmee een permanent halt wilde toeroepen of het rijk alleen een periode van rust en herstel wilde gunnen, maar het resultaat was in elk geval dat verdere veroveringen zeldzaam werden. Maar weinig keizers voelden ervoor om een senator een belangrijk commando te geven waarmee hij glorie en populariteit bij de soldaten zou kunnen winnen en in een rivaal zou kunnen veranderen, en nog minder keizers hadden zin om jarenlang op veldtocht te zijn om nieuwe gebieden te veroveren.⁴

Hoewel dichters als Horatius verlangend spraken over de verovering van Brittanna ('godheid op aarde zal Augustus zijn als hij de vijand, Britten en Perzen heeft onderworpen') zouden ze worden teleurgesteld. Er werd stevig handeldgedreven over Het Kanaal, en er was sprake van enige diplomatieke activiteit, waarbij verbannen Britse prinsen hun toevlucht zochten in het rijk, maar er kwam geen nieuwe invasie. Augustus beschouwde de stammen in het zuidoosten als bondgenoten die de suprematie van Rome erkenden en derhalve deel uitmaakten van het rijk, ook al werden ze niet direct bestuurd. Het was dezelfde houding die hij aannam tegenover het grote Parthische Rijk in het oosten, en zelfs met betrekking tot de volkeren van India. Niet veel later verklaarde de geograaf Strabo dat Brittannië niet de moeite van het veroveren waard was, omdat het geen bedreiging vormde en de inkomsten uit belastingheffing bij de stammen waarschijnlijk niet zouden opwegen tegen de kosten van een veroveringsleger om het eiland te onderwerpen.⁵

Zulke overwegingen legden bij keizer Claudius minder gewicht in de schaal dan zijn behoefte aan militaire glorie. In de chaos na de moord op zijn neef Caligula in 41 n.Chr. vonden leden van de pretoriaanse garde Claudius die zich in het keizerlijk paleis achter een gordijn had verstopt. Als goedbetaalde en bevoorrechte huishoudelijke troepen van de keizer hadden zij een keizer nodig, wie dan ook, en dus riepen ze Claudius tot nieuwe heerser uit omdat hij het enige beschikbare volwassen familielid van Augustus was. Er waren weinig andere redenen voor deze keuze, maar de senatoren waren gedwongen hem te accepteren, aangezien ze zich niet tegen de gewapende macht van de pretorianen konden verzetten. Claudius was 51 jaar, hij stamelde, kwijlde, was kreupel en kon zich nauwelijks op successen in het openbaar bestuur en helemaal niet op militaire prestaties beroemen.

In 43 n.Chr. besloot hij dit goed te maken. Hij verzamelde vier van de op dat moment achtentwintig actieve legioenen, versterkte ze met hulptroepen, zeelieden en andere troepen en viel Brittannië binnen. Het eerste doelwit was de grote confederatie van stammen die het zuidoosten beheerste. Claudius maakte persoonlijk de oversteek om de inname van hun hoofdstad te Camulodunum (Colchester) te leiden, hoewel hij minder dan twee weken in Brittannië bleef. Zijn overwinning werd groots gevierd, niet in de laatste plaats omdat hij een taak had voltooid die zijn voorouder, de grote Julius Caesar, was begonnen.

Het eiland dat de Romeinen Britannia noemden, was het domein van veel verschillende volkeren die in stamver-

band leefden. Conflicten tussen de stammen waren normaal, en interne machtsstrijd kwam bijna even vaak voor: de stammen hadden niet het gevoel dat ze tot een gemeenschappelijk volk behoorden. Toen de Romeinen arriveerden, sloten veel Britse leiders zich als bondgenoten bij hen aan, omdat ze hen minder als bedreiging zagen dan hun burenen en traditionele vijanden. In 60 n.Chr. werd de provincie verscheurd door een opstand die uitgelokt werd door de mishandeling van zo'n bondgenoot, koningin Boudicca van de Icenen, die vervolgens de veteranenkolonie Camulodunum, de bloeiende handelsstad Londinium (Londen) en het stammencentrum in Verulamium (St. Albans) verwoestte. Een aantal stammen sloot zich bij de opstand aan, andere bleven trouw aan de Romeinen, en nadat Boudicca was overwonnen, werd de opstand met grote wreedheid onderdrukt. Daarna volgde de verzoening en het is opvallend dat er in het zuidoosten van Brittannië in de volgende driehalve eeuw nooit meer sprake is geweest van een opstand van betekenis tegen de Romeinse overheersing.

Het kostte de Romeinen meer tijd om controle te krijgen over wat later Wales zou worden. Tot in de jaren zeventig n.Chr. werden er herhaaldelijk veldtochten gehouden, en daarna was er nog enige tijd sprake van een sterke militaire aanwezigheid. Tegelijkertijd werd Noord-Engeland onder de voet gelopen en verzezen er garnizoenen in het gebied waar later de Muur van Hadrianus zou worden gebouwd. Recent dendrochronologisch onderzoek van het timmerhout dat gebruikt werd om het eerste Romeinse fort in Carlisle (Luguvallium) te bouwen, toonde aan dat de bomen in

72 of 73 n.Chr. werden geveld. Gnaeus Julius Agricola, gouverneur van Brittannië van 78-84 n.Chr., drong zelfs nog verder naar het noorden door, tot diep in Schotland, waar hij een leger van Caledonische krijgers bij Mons Graupius versloeg (de exacte locatie van de berg is niet bekend). Aanvankelijk was het de bedoeling om het gebied permanent te bezetten, waartoe er een netwerk van versterkingen werd gebouwd waarvan het fort van Inchtuthil in Perthshire het belangrijkste was, bedoeld om een volledig legioen in onder te brengen.

De militaire crises in Germania en aan de Donau eisten echter de aandacht van keizer Domitianus op, en Brittania verdween naar de achtergrond. Een van de vier legioenen, en waarschijnlijk ook veel hulptroepen, werden uit de provincie weggehaald, een aanzienlijke aderlating die ertoe leidde dat alle bases ten noorden van de lijn tussen de riviermonden van de Forth en de Clyde (dicht bij het gebied waar nu de steden Edinburgh en Glasgow liggen) werden ontruimd. Op basis van muntvondsten wordt deze terugtrekking op 86-87 n.Chr. gedateerd. In het garnizoen van Inchtuthil was de constructie van een paar gebouwen in het kamp nog niet eens begonnen toen de basis werd geëvacueerd, de verdediging werd ontmanteld en de gebouwen werden verwoest. Het opgeven van de garnizoenen lijkt van bovenaf bevolen te zijn en niet veroorzaakt door vijandige actie. De terugtrekking geschiedde wellicht gefaseerd over een paar jaar, waarbij de linie van torens en buitenposten langs de Gask Ridge iets langer in gebruik bleef voordat ook die werd ontmanteld.

Er is heel weinig bekend over Brittannië ten tijde van keizer Trajanus (98-117 n.Chr.). Vindplaatsen die sterk met de muur geassocieerd zouden raken, zoals Corbridge (Coria), Vindolanda, Carvoran en Carlisle kregen garnizoenen, en de schrijftabletten die in Carlisle, maar vooral in Vindolanda werden gevonden, leveren fascinerende glimpen van het leven in de garnizoenen op. In de vroege tweede eeuw n.Chr. werden er kleine buitenposten of versterkingen in dit gebied gebouwd, zoals in Haltwhistle Burn en Throp, en wellicht een paar torens voor observatie of het doorgeven van signalen. Rond 106 n.Chr. verlieten de Romeinen ook het fort van Newstead (Trimontium), de noordelijkste nog bestaande basis in Schotland, evenals andere buitenposten. Er werd een goede, verharde Romeinse weg met afwatering aangelegd die ten minste van Corbridge tot Carlisle liep, twee plaatsen aan belangrijke noord-zuidroutes. We duiden de weg met de middeleeuwse naam als de Stanegate Road aan omdat we van geen van de Romeinse wegen in Brittannië weten hoe de Romeinen die zelf noemden. De Stanegate Road liep iets ten zuiden van waar de muur gebouwd zou worden en volgde de natuurlijke en makkelijkste route tussen de dalen van de Tyne en de Eden. Op zeker moment werd de omvang van het leger in de provincie opnieuw drastisch teruggebracht, toen Legio IX (op inscripties vaak in de ouderwetse vorm VIII) Hispana werd teruggetrokken. In Brittannië lagen daarna nog maar twee legioenen in garnizoen, II Augusta en XX Valeria Victrix.

Trajanus was een van de laatste grote veroveraars. Hij voegde Dacië (het huidige Roemenië) aan het rijk toe en

viel in de laatste jaren van zijn leven Parthië binnen. Brittannië stond kennelijk niet hoog op zijn prioriteitenlijstje en de gouverneurs moesten hun werk hier met stevig beknotte militaire middelen verrichten. Overbelasting is de waarschijnlijkste reden voor de terugtrekking op de lijn Tyne-Solway in deze jaren, en de concentratie van een aantal garnizoenen in dit gebied creëerde een soort ruwe grenslijn. In de jaren daarop werd die verder ontwikkeld met buitenposten en de Stanegate Road. Er zijn weinig aanwijzingen voor activiteiten of verdere aanleg van de wegen oosten van Corbridge. De aandacht van het leger lijkt vooral op het midden en de westelijke sectoren gericht te zijn geweest, tegenover volkeren die Novanten en Selgoven werden genoemd.

Het is onmogelijk te zeggen hoe vreedzaam Noord-Brittannië tijdens de regering van Trajanus was, maar de aanwezigheid van de bases langs de Stanegate Road suggereert dat er voor de Romeinen sprake was van een reële of gevreesde bedreiging van hun heerschappij over deze gebieden. Het sterkerapport van een eenheid in Vindolanda uit de jaren negentig n.Chr. vermeldt zes gewonde mannen (*volnerati*) die niet fit zijn voor de dienst. Het is natuurlijk mogelijk dat ze gewond raakten bij een ongeluk, maar het kan ook op gevechten duiden, hetzij een kleine schermutseling of een grotere botsing. Een ander fragment van een tablet beschrijft de manier waarop de lokale stammen vochten: 'De Britten zijn niet beschermd door pantsers. Er zijn heel veel ruiters. De ruiters gebruiken geen zwaarden en de *Brittunculi* bestijgen [of stoppen?] hun paard niet

om speren te werpen.’ Ook is er een grafsteen waarop de in de strijd omgekomen (*interfectus in bello*) centurio Titus Annius wordt herdacht. Later werd de steen in het derde-eeuwse badhuis van Vindolanda hergebruikt. De vermelding dateert waarschijnlijk uit de tijd van Trajanus en wijst op een kennelijk vrij grootschalig conflict dat het woord ‘oorlog’ rechtvaardigde. Een bron uit de vierde eeuw vermeldt dat er aan het begin van de regeerperiode van Hadrianus moeilijkheden in Brittannië waren, wat het plausibel zou kunnen maken dat die al tijdens de laatste jaren van diens voorganger waren ontstaan. Al met al, en met het oog op de activiteiten van Hadrianus in de jaren daarna, lijkt het verstandig om aan te nemen dat het grensgebied een permanent probleem vormde voor het Romeinse bestuur, ondanks alle minachtende opmerkingen over de *Brittunculi* of ‘kleine Britjes’.⁶

Volgens onze Romeinse bron⁶ hadden de Caledoniërs bij Mons Graupius een leger bij elkaar gebracht van meer dan 30.000 krijgers. De edelen kwamen in snelle en wendbare, door twee kleine paarden getrokken strijdwagens op het slagveld. Julius Caesar had zijn verwondering uitgesproken toen hij soortgelijke strijdwagens in 55 v.Chr. had gezien, want op het Europese continent werden die al minstens een eeuw niet meer gebruikt. De wagens werden bij schermutselingen ingezet en gebruikt als een stijlvolle en indrukwekkende wijze om van en naar een gevecht te rijden. De edele berijder sprong er daar vanaf om verder te voet te vechten. Volgens Caesar werden de wagens gesteund door ruiters, hoewel die in het enige verslag over

Mons Graupius ontbreken. Het merendeel van de Caledonische strijdmacht bestond uit ongepantserde infanteristen, die slagzwaarden met stompe punten hanteerden en alleen een klein schild als bescherming hadden. Een sculptuur van de Muur van Antoninus laat een Romeinse ruiter zien die drie van zulke krijgers, met kleine, rechthoekige schilden en lange zwaarden, tegen de grond rijdt. Wel is het opvallend dat de tekst uit Vindolanda uitdrukkelijk vermeldt dat de plaatselijke ruiters geen zwaarden droegen. Ongetwijfeld was er sprake van aanzienlijke verschillen tussen de gemeenschappen en van veranderingen door de eeuwen heen.

De volkeren van het noorden vormden nooit een professionele, staande strijdmacht die ook maar in de verte op het Romeinse leger leek. Maar weinig mannen waren fulltime krijgers, in de zin dat vechten en trainen voor het vechten hun belangrijkste taak in het leven was. Dat gold alleen voor de stamhoofden en hun gewapende entourage. Over andere volkeren uit de ijzertijd in Gallië en elders lezen we in de bronnen dat de macht van hun leiders werd afgemeten aan het aantal krijgers dat hij in zijn hofhouding had. De stamhoofden en hun huiskrijgers hadden ongetwijfeld de beste uitrusting. Dat waren de mannen die op strijdwagens reden, goede zwaarden bezaten, en misschien een maliënkolder of een helm, en die gelegenheid hadden om voor de strijd te oefenen. Bij een kleine inval bestond een strijdmacht misschien grotendeels of helemaal uit zulke goed uitgeruste en zeer gemotiveerde krijgers, maar in elk groter leger vormden ze een kleine minderheid ten

opzichte van de massa van gewone stamleden. Zulke minder goed uitgeruste mannen konden dapper zijn en misschien een zekere vaardigheid met wapens bezitten, vooral als geweld en diefstal tussen en binnen de stammen wijdverspreid waren, maar discipline was hun vreemd, evenals het gehoorzamen aan bevelen van hun leiders. Over het algemeen kan dan ook gezegd worden dat hoe groter het tribale leger was, des te onhandiger het bewoog en manoeuvreerde, wat de Romeinen nog meer voordeel bood bij grootschalige oorlogvoering.⁷

Plundertochten om vee te stelen of gevangenen te maken, of misschien trofeeën te bemachtigen als bewijs van mannelijkheid en moed, waren de meest voorkomende vorm van militaire activiteit in de oude wereld, en het is onwaarschijnlijk dat Noord-Brittannië daar een uitzondering op vormde. De bereidheid en het vermogen om burenen te plunderen, of de openlijke onderwerping van buurstammen om zulke overvallen te voorkomen, demonstreerden de kracht van een leider of volk voor de buitenwereld. Caesar vertelt ons over Germaanse stammen die als waarschuwing voor buitenstaanders een strook niemandsland rond de grenzen van hun gebied aanlegden. Waarschijnlijk was het probleem waar het Romeinse leger het meest mee te maken had, dit geweld op laag niveau, hetzij tegen henzelf of tegen hun bondgenoten gericht. In grote delen van het rijk reageerden zij daarop door hun dominantie te laten gelden en te bewijzen dat het rijk met zijn leger tot veel meer geweld in staat was dan zijn vijanden. De Romeinse vrede waar ze hoog van opgaven, stelde op overwinningen

en kracht, en was niet het product van vreedzame co-existentie. Het was een methode die intimiderend werkte, maar ook haat en bitterheid kweekte onder de overlevenden van het Romeinse machtsvertoon, en zo het zaad voor toekomstige conflicten zaaide.

Noord-Brittannië met de loop van de Muur van Hadrianus, de Muur van Antoninus en vroegere grensinstallaties zoals torens langs de Gask Ridge. De namen van de stammen zijn ontleend aan Grieks-Romeinse bronnen en de aangegeven gebieden zijn op zijn best benaderingen.

CALEDONISCHE
STAMMEN

Inchtuthil

Ardoch

Carpow

MUUR VAN ANTONINUS

DUMNONII

Inveresk

VOTADINI

Newstead

Loudoun Hill

SELGOVAE

NOVANTAE

MUUR VAN HADRIANUS

Vindolanda

South Shields

Carlisle

Corbridge

LOPOCARES

CARVETII

TEXTOVERDI

Moresby

Brougham

BRIGANTES

Piercebridge

Ravenglass

GABRANTOVICES

Aldborough

PARISI

York

SETANTI

Brough-on-Humber

De Romeinse limes in Groot-Brittannië

De Muur van Hadrianus ligt als een levend monument in het landschap en is het grootst bewaarde bouwwerk uit de Romeinse tijd. Hij strekt zich uit van kust tot kust over een lengte van 117 kilometer, van de monding van de Tyne in het oosten tot de Solway Firth in de Ierse Zee. De Muur wordt meestal gezien als verdedigingswerk aan het eind van het rijk, om de Romeinse beschaving te beschermen tegen invallen van barbaren. Maar zeker weten doen we dit niet. Was de muur inderdaad bedoeld om de Picten buiten te houden, die het noorden bevolkten? Of was het vooral een symbool van de Romeinse macht en rijkdom?

Hoe leefden de soldaten die gestationeerd waren langs deze uitgestrekte grens? Hoe werd dit buitengewone bouwwerk gerealiseerd; welke technieken, vaardigheden en materialen waren daarvoor nodig?

Bekroond historicus Adrian Goldsworthy neemt je mee op een historische en archeologische reis langs de muur. Hij scheidt feiten van fictie en plaatst de muur in het grotere geheel van Romeins Britannia. Het resultaat is een beknopt en meeslepend verhaal van een muur die bezoekers tot in onze tijd blijft intrigeren. Daarvan getuigen wandelpaden en fietsroutes langs de muur en talloze musea bij de restanten ervan. Adrian Goldsworthy liep het pad meerdere malen zelf en geeft jaarlijks rondleidingen aan geïnteresseerden.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 683
ISBN 978 94 0191 244 0

9 789401 912440